

Az ördög helyneveinkben

Az ördög közszo – illetve ennek valamely származéka – földrajzi nevekben szinte mindenütt a világon előfordul, mivel az emberi képzeletet mindig is megragadták bizonyos természeti képződmények, s ezeket gyakran az ördög alkotásának tulajdonították; s ne feledkezzünk el e személynévből keletkezett helyneveinkről sem. A jelentős számú „ördögös” helynév módszeres vizsgálatára a tudomány több területe is igényt tarthat: ezek közül a legfontosabbak a névtan (jelentéstan, névtipológia), néprajz és régészet (ld. *Ördög-árok-kérdés*).

Az ördög a néphagyományban

Az egész ország területén találunk olyan földrajzi neveket, melyekhez valamilyen néphagyomány kapcsolódik: ezek kialakulása az ősi magyar hitvilág egyes elemeire – esetünkben az ördöggel kapcsolatos hiedelmekre – vezethető vissza. ORTUTAY GYULA szerint a középkori magyar helynevek egy csoportja arról tanúskodik, hogy a honfoglalás utáni időkben a néphagyományban éltek olyan helyi mondák, meseszerű elbeszélések, amelyek az ördög teremtő cselekedeteiről szóltak. Ezekből a régi helynevekből az egykori mesék tartalmára következtetni már nem lehet, azonban ma is közismert néhány olyan népmese, amely a névadás középkori vallásos szellemét tükrözi.¹

Az ördög szinte az egyetlen olyan alak, amely a vallásban és a néphitben hasonlóan fontos szerepet játszik. Az ördögről kialakult néphit a középkor folyamán erősen keveredett a vallásos tanításokkal. A kereszténység ördöge magába olvasztotta az ősi pogány hitvilág ördögének tulajdonságait, Ipolyi Arnoldot idézve: „...ma véle a kísértő bibliai sátán fogalmát kötjük össze. A jelenség általános; többnyire hol a régi pogány tanok helyébe új vallási rendszerek léptek, amazok isteneit rossznak és elégteleneknek kimutatván, neveiket és tulajdonaikat a rossz szellemre ruházták, vagy hogy azt legalább saját mítoszaik hasonló alakjaival igyekeztek magyarázni. Ez történt a magyar mitológia ördögével, neve az idegen *sátán* szinonimája, és a diabolus magyarázataként maradt fenn.”² Németországban az ördög sajátos kultusza a protestáns vallási tanításokban is teret nyert,³ a polgárosodás idején pedig Európa országaiban az irodalom is gyakran merített a rászedett ördög néphagyományos elbeszéléseiből.⁴

A Néprajzi Lexikon részletesen tárgyalja az ördöghöz fűződő – koronként esetleg változó – különféle képzeteket: említi az ördöggel való fenyegetést, amely egyházi hatásra vezethető vissza; az általánosítást, miszerint minden, ami rossz és világi, az ördög műve; a meg nem határozott ártó lényhez kapcsolt rontás fogal-

¹ ORTUTAY-DÉGH-KOVÁCS 1960. I. 10–11.

² DIÓSZEGI 1978. 160. Részlet Ipolyi Arnold *Magyar Mythologia*-jából (Pest 1854).

³ OSBORN 1893. 28–35; RÖHRICH 1966. 225.

⁴ ÁKOS 1964. 193.

mát; a boszorkányperekkel hozzánk került ördöghöz kapcsolódó vonásokat és az ördög elleni védekezés általában egységes motívumait.⁵

Az ördög alakja a magyar folklórban „házasult”: már nem is annyira a gonoszág megtestesítője, hanem inkább kellemetlenkedő, bajkeverő, ostoba alak, akinek az eszén gyakran túljárnak. Legtöbbször az ilyen lóvá tett ördögről szóló történetekből alakulnak ki eredetmagyarázó mondák, ilyen például a nagyharsányi hegy mondája.⁶

Szólásainkban, közmondásainkban az ördög mint ártó, kellemetlen jelenség, mint minden rossz okozója jelenik meg, aki élesen szemben áll a keresztény vallással és annak intézményeivel, így a templommal is (*Irtózik, mint ördög a szenteltvíztől, Kerüli, mint ördög a kápolnát* stb.). Előfordul, hogy egy személy „lepaktál” az ördöggel: az ördög segíti az embert, akinek ezért a segítségért fizetnie kell, ez pedig a kellemetlenség, amit elszenved. (*Az ördögnek tartoztam ezzel az úttal* stb.) Ismeretes olyan ördögös embertől vásárolt apró, szerencsét hozó ördög, amely az ember szolgálatában áll: az ilyen embernek minden sikerül és mindig szerencséje van (*Ördöge van*).⁷ A kártya népi nevén az ördög bibliája, a rózsafüzért gyakran *ördöghorbács*-ként emlegetik, az *ördögmotolla* jelenthet gyorsan forgó alkalmatosságot – például körhintát – vagy csintalan, virgonc gyermeket.

Az emberek a számukra furcsa, ismeretlen eredetű, kellemetlen jellegű térszínformákat igen gyakran az ördöggel hozták kapcsolatba. A bűzlő mocsaras terület, illetve az ennek környékén élő mocsárszagú növény neve például gyakran *ördögszar*, *ördögszükség*. A különféle nyelvjárásokban számos *ördög* előtagú növénynev ismeretes. Az ördögről elnevezett növények nevüket ártó tulajdonságaik vagy külső jegyeik után kapták: az *ördögfü* a népnyelvben a nadragulyát jelöli⁸, az *ördögszekér* (*Eryngium campestre*) szúrós gyomnövény⁹ az *ördög-harapta-fű* (*Scabiosa succisa*)¹⁰ és a bíboros *ördög szem* (*Scabiosa atropurpurea*)¹¹ gyakori kerti dísnövények, az *ördögcérna* (*Lycium halimifolium*) rendszeresen sövénynek ültetett, sűrű bokros cserje.¹² Az *ördögoldal* Sopron és Vas megyékben szártalan bábakaláccsal (*Carlina acaulis*), Zemplén megyében keleti tujával (*Thuja orientalis*), Békés megyében pedig tekervényes növényekkel benőtt területet is jelölhet.¹³ 1578-ból ismert az *Ordog rakollya* (‘hunyor’), 1708-ból az *ördög borda fű* (‘páfrány’), 1840-ből pedig az *ördög-bocskor* (‘mezei iringó’). Az *ördögszántás* elnevezés utalhat a mészkőhegyekben kialakult, a lejtőn lefolyó

⁵ MNL. IV. 127–128.

⁶ MNL. IV. 128.; BERZE NAGY 1940. II. 578–579.

⁷ O. NAGY 1957. 272–3; ördögös személyekhez pl. I. még VAJKAI 1947.

⁸ ÉKsz. II. 1055.

⁹ ÉKsz. II. 1055.

¹⁰ MTsz. II. 39.

¹¹ ÉrtSz. V. 490.

¹² ÉrtSz. V. 490.

¹³ MTsz. II. 39.

csapadék által kivájt barázdákra, illetve párhuzamos mélyedésekre¹⁴, az *ördögsár* olyan hely, amely esős időben feneketlen sárral van tele és gyakran füstölög,¹⁵ *ördöglyukaknak* nevezik az olyan üregeket, melyeket a víz vájt ki és nagyobbított meg.

Az ördög igen nagy szerepet kap mind a népmondákban, népmesékben, mind pedig a népi színjátszásban. Az ún. halom-mondákból ismert az *ördögbocskor hegye* (az ördög a bocskorában levő homokot vagy a csizmáján levő sarat lerúgja és abból hegy keletkezik), az *ördögök emelte sziklahegy* (az ördögök el akarták rekeszteni az embereket egymástól, és ezért nagy sziklahegyet emeltek, de az Isten meggátolta munkájukat), az *ördögejtette hegy* (az ördögök össze akartak zúzni egy várat, templomot, kolostort stb., de elkéstek, mert a kakas megszólalt, és a sziklát leejtették).¹⁶ A kővéválás-mondákban találkozhatunk az Istennek ellenszegülő, *kővé vált ördög*, illetve a bosszúból vagy szerelmi bánatból *kővé változtató ördög* alakjával.¹⁷ Gyakori motívum az is, hogy valaki megegyezik az ördöggel egy bizonyos munka elvégzésére, és mikor az a bérét kéri, valamilyen módon kifognak rajta: ilyen a *Rapsonné alkuja*, mikor az ígért egy hegy aranyat és egy völgy ezüstöt ujjhegyre tett arannyal és tenyérbe rakott ezüsttel fizetik ki az ördögnek, aki mérgesen elrohan.¹⁸

Vas megyében a több helyütt, főleg Gencsapátiban és Jákon az út szélén fekvő római kori épületmaradványokat és oszloptöredékeket a nép *ördögműveknek* nevezi.¹⁹ Az emberek nem ismerték eredeti rendeltetésüket, nem tudták, hogyan kerültek ide, kik készítették őket, csak a különös formájú, rendkívüli méretű köveket látták, s ezért azokat az ördög tevékenységével hozták kapcsolatba. Közel száz mondát gyűjtöttek össze a témában, legismertebb közülük az *ördögnek ígért gyermek* története: a szülő rosszkedű gyermekét az ördögnek ígéri valamiféle segítség fejében vagy *ördög vinné el!* kiáltással szidalmazza; az ördög jelentkezik is a gyermekért, de a szülők mindenféle kifogással halogatják az odaadását, végül fogadást ajánlanak, végezzen el az ördög egy bizonyos munkát (hozza el a legnagyobb követ valahonnan stb.), mire a fiú első miséjét bevégzi, és akkor övé lesz a gyerek. Persze az ördög elkésik, és mérgeiben a falura, templomra stb. hajtja a követ, de az nem tesz kárt benne.²⁰ Vas megye területéről ismert még egy ilyen elnevezésű kő, amely nem mesterségesen megmunkált kő, hanem terméskő. A környéken a következő jellegű monda járja a kőről: „A szentvidi dombbal szembe van egy nagy termiskű. Abba egy emberi fej hele van, még az orra, szája, szeme hele is megvan. Állítólag az ördög oda verte a fejét mérgibe’ mikor a szen’vidi kápolnát építettik.”²¹

¹⁴ ÉrtSz. V. 49.

¹⁵ MTsz. II. 39.

¹⁶ SZENDREY 1922. 55. (IX/57, 58, 59.)

¹⁷ SZENDREY 1922. 56–7. (X/66, 68.)

¹⁸ SZENDREY 1922. 60. (XII/89, 90.)

¹⁹ BÁRDOSI 1963. 199–224; DÖMÖTÖR 1966. 266–295.

²⁰ BÁRDOSI 1963. 210.

²¹ BÁRDOSI 1963. 221.

Szintén az ostoba, lóvá tett ördög alakját leljük fel a nagyharsányi *Ördögbarázdához* fűződő mondában: Az ördög feleségül akarta venni egy harsányi boszorkány lányát, de az nem akarta hozzáadni, ezért azt a lehetetlen feladatot szabta az ördögnek, hogy egy éjjel szántsa fel a köves harsányi hegyoldalt. Az ördög hozzá is látott a munkához és amikor a boszorkány látta, hogy éjjélre végez a szántással, megnyomta a kakas oldalát, hogy az kukorékoljon. Erre a falu összes kakasa kukorékolni kezdett, az ördög pedig nagy mérgesen kénytelen volt odébb állni.²²

Az ördög előfordulása a történeti helynevekben

A TESz. az *ördög* címszó alatt a következőket írja: „Ismeretlen eredetű. Lehetőséges, hogy a három szótagú formák voltak az eredetibbek, melyek a Jókai-kódelexben többször előfordulnak, s később nyelvjárási szinten is élnek. Ez esetben a kétszótagos formák a második nyílt szótag rövid magánhangzójának kiesésével alakultak. A N. *vördögös* v-je azonban már aligha lehet megőrzött régiség; vö. mégis R. *vimád* > *imád* stb. Az *ördög*, *ördögös*-féle változatok n-je másodlagos járulékhang; vö. *barlang*, *bogáncs*, *szorong* stb. A szó végén képzőelemek is lehetnek (-d, -k ~ -g; vö. pl. *vakondok*), de a fő etimológiájának bizonytalansága miatt ezek nem igazolhatók. Az *ördögös* származék későbbi *ördögös* változatának harmadik ő-je későbbi nyúlás eredménye, a *terjengős*, *borongós* típusú, igenévi alapszavú -s képzős származékok mintájára. E származék ‘varázsló; ördöggel cimboráló; boszorkány’ jelentése annak a babonás néphitnek az alapján fejlődött ki, hogy egyes emberek szövetséget kötnek az ördöggel; ezeket az ördög megszállja s természetfölötti képességekkel ruházza fel. – Az a feltevés, hogy a szó forgást jelentő fő származéka, s esetleg az *öröl*, *örvény* stb. szavak családjával függ össze, további vizsgálatokat igényel...”²³

Jelen munkámnak nem volt célja a történeti helynevek összegyűjtése, ezekkel a későbbiekben szándékozom kibővíteni az anyagot. Mintavétel céljából azonban álljon itt néhány történeti helynév az Árpád-kortól a PESTY-féle nevekig.

Az okleveles adatokat tekintve az *ördög* szó, mint földrajzi név előtagja, legkorábban a garamszentbenedeki apátság 1075/1217-es alapítólevelében maradt ránk: „usque ad caput laci, qui *orduksara* uocatur” (Ördögsara)²⁴. 1270-ből ismert *wrdugbarazdaya* (Ördögbarázdája)²⁵, 1295-ből *Vordungusfev* (Ördögösfő)²⁶, 1342-ből *Wrdugkutha* (Ördögműtja)²⁷, 1344-ből *Vrdugzantasa* (Ördögszántása)²⁸,

²² BERZE NAGY 1940. II. 578–9.

²³ TESz. III. 33.

²⁴ OklSz. 725.; KNAUZ 1890. 25.; GYÖRFFY 1987. 481. Bars vármegyében, Tolmács helység határában említett hely.

²⁵ OklSz. 725.; OL D. 1877.; GYÖRFFY 1987. 272. Baranya vármegyében, az Aszuág helység határában említett árok, a Karasó és a Breznica környékén.

²⁶ OklSz. 726.; GYÖRFFY 1987. 389. Baranya vármegyében, a Pécsről délkeletre fekvő Szentlászló helység határában említett völgy.

²⁷ OklSz. 725.; Magyar Nemzeti Múzeum Levéltára.

²⁸ OklSz. 725.; Magyar Nemzeti Múzeum Levéltára.

1378-ból *Vrdugbarazda* (Ördögbarázda)²⁹. Az *ördögbarázda*, illetve *ördögszántás* elnevezések sokszor a föld megművelésének nehézségeiből, a szántás kellemetlenségeiből erednek, de visszavezethetőek különféle mondákra is. 1393-ból származik *Vrdugkewehatha* (Ördögekveháta)³⁰ adatunk, 1397-ből *Wrdeghaz* (Ördögház)³¹, 1409-ből *Ewrduglyk* (Ördöglyuk)³², 1411-ből *Vrdunguskuth* (Ördöngös-kút)³³, 1416-ből *Wrdegkew* (Ördögekő)³⁴, 1446-ből *Erdegmarowelge* (Ördögmárvölgye)³⁵, 1498-ból *Ewrdegharkya* (Ördögárka)³⁶, 1560/1580-ból pedig *Ördögereszkedője*³⁷. PESTYNél többek között a következő nevekkal találkozhatunk: *Ördög-anyja*³⁸, *Ördögfüve*³⁹, *Ördögnyoma*⁴⁰, *Ördög-sege*⁴¹, *Ördög-Gyurkó vára*⁴² stb.

Irodalom

- ÁKOS 1964 — ÁKOS KÁROLY: Az ördög. Bp.
 BÁRDOSI 1963 — BÁRDOSI JÁNOS: Római kori oszlopokhoz, „ördögekövekhez” fűződő mondák Jákról és Gencsapátiból. Savaria 1. [1963] 199–224.
 BERZE NAGY 1940 — BERZE NAGY JÁNOS: Baranyai magyar néphagyományok I–III. Pécs 1940.
 DIÓSZEGI 1978 — DIÓSZEGI VILMOS: Az ősi magyar hitvilág. Válogatás a magyar mitológiával foglalkozó XVIII–XIX. századi művekből. A magyar néprajz klasszikusai. Bp.
 O. NAGY 1957 — O. NAGY GÁBOR: Mi fán terem? Bp. Gondolat.
 ORTUTAY–DÉGH–KOVÁCS 1960 — ORTUTAY GYULA–DÉGH LINDA–KOVÁCS ÁGNES: Magyar népmesék. I–III. Bp.
 OSBORN 1893 — MAX OSBORN: Die Teufelsliteratur des XVI. Jahrhunderts. Acta Germania III. 3. Berlin.
 SZENDREY 1922 — SZENDREY ZSIGMOND: Magyar népmonda-típusok és tipikus motívumok. Ethn. 33. [1922] 45–64.
 VAJKAI 1947 — VAJKAI AURÉL: Az ördöngös molnárlegény. Ethn. 58. [1947] 55–69.

THÉSZ DÓRA

²⁹ OklSz. 725.; OL D. 6504.

³⁰ ZsOkl. I. 322, 2924. A váci káptalan határában található hely.

³¹ CSÁNKI 1890. I. 484. Szatmár megyéhez számított falu.

³² ZsOkl. II. 210, 6617. Mint birtokot említik.

³³ ZsOkl. III. 165, 472.

³⁴ OklSz. 725.; Batthyány-család körmendi levéltára III/3.

³⁵ OklSz. 725.; Rhédey-család levéltára.

³⁶ OklSz. 726.; Kállay-család levéltára.

³⁷ OklSz. 726.; Székely Oklevéltár V. 76.

³⁸ PESTY 1888. 241. Erdei dülő Bogdány falu határában, Pest megyében.

³⁹ PESTY 1888. 241. Határrész Sepsiszentkirály faluban, Háromszékben.

⁴⁰ PESTY 1888. 241. Legelő és szakadás Kolos mezővárosban, Kolos megyében. A monda szerint itt tündérek szoktak táncolni.

⁴¹ PESTY 1888. 241. Vizes és nádas térség Kopács falu határában, Baranya megyében.

⁴² PESTY 1888. 241. Mély árokka kerített körívű, a földből alig kiemelkedő sánc Rigyác falu közelében, Zala megyében.